

přeryv vedoucí k nové formě vlády (Ibn Chaldún 1972, 177). Při popisu tohoto mechanismu se přirozeně drží charakteristik, které platí zejména pro arabské „beduínské“ dynastie:

První generace si ještě zachovává pouštní vlastnosti, pouštní drsnost a pouštní divokost; její příslušníci jsou zvyklí odříkat si a podílet se společně na slávě, jsou udatní a chtíví. Proto mezi nimi neustále trvá síla kmenové soudržnosti. Lidé se jich obávají pro jejich smělost a podrobují se jim.

Pod vlivem královské moci a života v dostatku se v druhé generaci změně pouštní způsob života v usedlou kulturu, odříkání se změně v přepych a blahobyt, stav, kdy se všichni podíleli na slávě, v situaci, kdy jeden člověk si činí výhradní nárok na všechnu slávu, zatímco ostatní jsou příliš líní, než aby po ní toužili, a hrdá nadřazenost se změně v pokornou poslušnost. Tímto způsobem je do určité míry podlomena síla kmenové soudržnosti…

Potom však třetí generace úplně zapomene na období pouštního života a drsnosti, jako kdyby nikdy ani nebylo existovalo… Přepych mezi nimi dosahuje vrcholu, neboť tolik jsou oddáni životu v blahobytu a dostatku. Stanou se závislými na dynastii a jsou jako ženy a děti, které potřebují, aby je někdo jiný bránil. Vědomí kmenové soudržnosti úplně mizí, lidé zapomínají, jak se bránit a chránit a jak uplathovat své nároky. Svými odznaky, výstrojí, jízdou na koních a bojovým uměním klamou lid a vyvolávají falešné představy, neboť jsou většinou zbabělejší než ženy za jejich zády. Jestliže k nim někdo přijde a něčeho se dožaduje, nedovedou ho odehnat, a panovník proto potřebuje jiné, statečnější lidi na svou podporu…

V průběhu těchto tří generací dynastie zestárne a opotřebuje se a ve čtvrté generaci je zničena její prestiž…

(Ibn Chaldún 1972, 177–178)

Obr. 3.1 Socha Ibn Chaldúna v dnešním Tunisu (zdroj Wikimedia Commons) ←

Zajisté, tento text je několik století starý a zabývá se dynastiemi u kočovných kmenů, které se usazovaly a vytvářely lokální dynastie založené na pokrevníchoutech a rodinných vazbách. Přesto ho lze do značné míry použít jako jakýsi nástupní intelektuální prostor pro další příklady pojetí dějin a úvahy s tím spojené. Jedno však textu nelze upřít, totiž jeho nadčasovost a aktuálnost i dnes. Zejména jeho celkové vyznění, které říká přibližně to, že existují cykly, jež ohraničují vzestup a pád specificky vzniklých sociálních celků. Takovými mohou být dynastie, ale obecně i celé kultury, společnosti nebo civilizace. Na dalších stránkách se pak Ibn Chaldún zabývá i změnou, kdy je každá takováto dynastie, která se vnitřně vyčerpala, nahrazena jinou. To však nutně neznamená zánik ani zkázu, jde v podstatě o regenerační, „samoobnovovací“ mechanismus takové povahy, který obvykle spojujeme právě s procesem tzv. kolapsu společenského systému, tedy okamžikem, kdy se systém buď vnitřně vyčerpá, nebo je vnějšími faktory zmračen a je třeba ho začít budovat strukturnálně zcela od začátku. Systém obvykle nezaniká, nýbrž se proměňuje, a tato proměna vyžaduje i údobí s poměrně nízkou složitostí – komplexitou, tedy časovým úsekem, kdy systém nemá zdroje na to, aby mohl vynakládat vysoké množství energie na svůj růst.

Vico, Spengler a Toynbee

Na tento myšlenkový proud postupně navázala celá řada pozdějších autorů, jakými byli například Giambattista Vico (1668–1744) se svou teorií o třífázovém vývoji civilizací – božské, hrdinské a lidské (česky Vico 1991). Mezi nejvýznamnější proponenty cykličnosti vývoje civilizací ve 20. století však patřili Oswald Spengler (1880–1936) a Joseph Arnold Toynbee (1889–1975). Naopak k propo-

nentům lineárního pojetí patřil Karel Marx (1818–1883).

Zastavme se nejprve u lineárního pojetí dějin. Jméno Karla Marxe není třeba nijak zvlášť uvádět. Tento zakladatel směru myšlení známého jako *historický materialismus* vycházel ve své politické filosofii z toho (dílo s názvem *Kapitál*, česky vyšlo ve čtyřech dílech v letech 1978–1980), že smyslem dějin je neustálý posun kupředu založený na konfrontaci jednotlivých společenských tříd. Vrcholem měl být boj mezi kapitalisty a vykořisťovanou třídou dělníků ústící v komunismus, společnost, kde jsou si všichni lidé rovni. Marx se ale nikdy nedostal k tomu, aby precizoval svou představu o dalším vývoji komunismu. Svými současníky byl někdy srovnáván s Charlesem Darwinem (1809–1882), autorem slavné evoluční teorie.

Oswald Spengler, jeden z nejvýznamnějších německých filozofů první poloviny 20. století, při pohledu do minulosti identifikoval celkem osm velkých civilizací – staroegyptskou, čínskou, indickou, babylonskou, antickou, arabskou, mexickou a současnou západní civilizaci. Svým pojetím se významně odpoutal od Marxova lineárního pojetí dějin. Podle Spenglerova názoru, zvěčněného v jeho dodnes vlivném díle *Zánik Západu* publikovaném v roce 1918, je základem vývoje civilizací a kultur jejich neustálý vznik, vývoj směrem k vrcholu a zániku (Spengler 1918–1920, česky 2010). Pro charakteristiku jejich vývoje používá analogii s rokem majícím typicky čtyři roční období. Jaro ztotožňuje s feudální fází, léto s rozmachem měst existujících v harmonii s venkovem, podzim pak srovnává s nástupem úpadku doprovázeným centralistickými tendencemi, rozmachem obchodu, sekularizací neboli odcizením myšlení symbolických forem a vysokým rozmachem městského života. Konečně zima je ve znamení úpadku znamenajícího rozkvět zhoubné plutokracie, ztrátu

Obr. 3.2 Grand Chaco Canyon, nejproslulejší pueblo obyvatel Anasazi, kteří museli celou oblast v důsledku klimatické změny v 13. století opustit

identity a ideálů či život v přebujelých městských aglomeracích.

Hlavní vývojové fáze osmi velkých civilizací považoval Spengler za identické a tvrdil, že díky tomu je možné odhadnout budoucí směřování zatím nezaniklých civilizací. Velmi zajímavé bylo i jeho pojetí identických časů – zjednodušeně řečeno šlo o postulát vycházející z předpokladu, že každá civilizace trvá, měřeno časem, přibližně stejně dlouho. Je to dáno i tím, že civilizace se vyvíjejí podle stejného klíče. Tak například první století vývoje antické kultury datoval do doby 1100–1000 př. Kr. Paralelně s tím viděl první století naší, západní kultury mezi lety 900–1000. Tento aspekt nazýval tzv. sou-

časností (*Gleichzeitigkeit*). Poslední fázi vývoje každé kultury představovala pro Spenglera tzv. civilizace. Ta je mimo jiné pokaždé charakteristická ztrátou smyslu dějin, nepřirozeností a ustrnutím všech oblastí života, materialismem se ztrátou náboženství, rozšířením hříšnosti a obrovským rozvojem zábavního průmyslu, úpadkem morálky a umění, explozí násilí a ničivých válek. Je pozoruhodné, že k tomuto názoru a životnímu postoji dospěl již velmi brzy, ve svých třiceti osmi letech.

Joseph Arnold Toynbee naopak proslul srovnávací metodou, kterou analyzoval a usouvztažňoval všechny dostupné a známé civilizace světových dějin. Ve své práci *A Study of History*, desetidílném

opusu vycházejícím v Londýně v letech 1934–1954 (česky vyšel pouze *Úvod* v roce 1995), se detailně zabýval především tím, jaké jsou zákonitosti jejich vývoje. Toynbee dospěl k závěru, že civilizace vznikají jako důsledek řešení vnějších nebo vnitřních výzev, a jsou tedy kulturně i přírodně podmíněné. Tak například staroegyptská civilizace vznikla podle Toynbeeho v důsledku toho, že populace v údolí Nilu se musely vyrovnávat se záplavami Nilu.

Celkem Toynbee rozlišuje devatenáct úspěšných civilizací (počítá sem i „naši“ západní). K nim pak přiřazuje ještě čtyři neúspěšné (*abortive*, které nedokázaly čelit výzvám) a pět „uvězněných“ (*arrested*, ty jsou charakterizovány kastami a rigidní specializací). Podle Toynbeeho jsou všechny civilizace unikátní. To je způsobeno tím, že každá z nich musela či musí čelit jiným výzvám a také volí pro sebe specifické způsoby jejich řešení. Co však mají společné, je to, že tyto výzvy vždy řeší tzv. tvůrčí menšina, tedy málo početná část populace, která je schopna vidět dál a nalézat úspěšná řešení. Velmi často patří k významným úspěšným řešením na počátku civilizace i náboženský systém. Tato menšina se však v okamžiku, kdy ustrne ve svém vývoji a ztratí schopnost řešit problémy, stane „dominantní menšinou“ – své privilegované postavení upevní silou a je tím pádem, vůči němuž se vytváří dominantní vrstva „vnitřního“ proletariátu, žijícího uvnitř státu, a proletariátu „vnějšího“, tedy skupina lidí, která se nachází mimo danou civilizaci a utočí na ni zvnějšku. Vzniká tak „univerzální stát“, poslední fáze před zánikem dané civilizace. Dominantní menšina se upevňuje na svých pozicích a nastává boj s většinou, vytrácí se její tvůrčí vlastnosti a schopnost reagovat na vnitřní i vnější podněty.

Velkou nevýhodou Toynbeeho přehledu vývoje civilizací je však skutečnost, že způsob jejich definice je velmi arbitrární – svévolný. Dochází tak například

k rozdělení sumerské a akkadské civilizace na dvě, naopak řecká a římská jsou spojeny do jedné, tzv. helénské. Toynbee se ve své práci zamýšlel i nad osudy současných civilizací, tedy západní, islámské, hinduistické a dálnovýchodní. Pro jejich budoucnost viděl dvě možnosti. První spočívala v tom, že islámské, hinduistické a dálnovýchodní civilizace se stanou nakonec součástí západní civilizace. Druhá možnost pak počítala s tím, že civilizace dospějí do stavu univerzálního státu a nakonec je jejich vnitřní problémy pohltní. Náš výběr několika velkých myslitelů-historiků ukazuje, že v jejich koncepcích vidění dějin hrála významnou roli především otázka trajektorie vývoje, a to zejména v důsledku vnitřních příčin. Zcela opomíjenou (až snad na Toynbeeho) byla otázka přírodního rámce. To je však dáno i tím, že v jejich době nebyl koncept vývoje klimatu a lidských adaptací příliš rozpracován.

Teorie cyklů a frekvence konfliktů

Autorem, který se explicitně zabývá teorií cyklů nejen v dávné minulosti, ale hledá je i ve vývoji současných civilizací, je americký badatel Peter Turchin. Ve své práci z roku 2012 se věnuje velmi specifické analýze vývoje a výskytu krizí ve Spojených státech amerických v období let 1780–2010, tedy od začátku americké republiky do doby, kdy jeho studie vznikla (Turchin 2012). Podle Turchina lze v tomto specifickém období identifikovat dva cykly, které se pravidelně opakují. Jeden z nich má délku přibližně padesát let s vrcholy oscilaci kolem let 1870, 1920 a 1970. Druhý z nich je mnohem delší a pouze hrubě vymezitelný a Turchin ho nazývá sekulární. Podle něj je to cyklus charakterizovaný velkou krizí v druhé polovině 19. století a vymezený dobami klidu a prosperity

rozeně připomíná teorii přerušovaných rovnováh, o které se hovoří v této knize na několika dalších místech a kterou považujeme za základní charakteristiku vývoje dějin.

Principiálně důležité je to, že *nejde* o cykly v matematickém smyslu, které by se daly přesně vypočítat. Naopak, slovo „cyklus“ Turchin používá, protože je nejvýstižnější pro opakující se a svou povahou jasně vymezený fenomén, jehož skutečná

délka se může lišit. Zatímco stoletý cyklus nápadně připomíná dobu existence dynastií popsanou již Ibn Chaldúnem, cyklus přibližně padesát let dlouhý souvisí zřejmě s genetickou výbavou člověka. Vysvětlení je zcela jednoduché, generace, která zažila skutečnou krizi, je vůči jejím příznakům velmi citlivá a je schopna a ochotna proti tomu bojovat. Po ní nastupující generace zčásti také, přinejmenším do té doby, pokud starší generace ještě žije. Po jejím odchodu se to celé opakuje.

Existenci sekulárních cyklů Turchin nalézá prakticky ve všech agrárních společnostech, pro které existují spolehlivé záznamy (Čína, Přední východ, jihovýchodní Asie), zatímco padesátileté cykly se nutně nevyskytují vždy. Podle Turchina tím pádem musí existovat obecné zákonitosti, které vedou k výskytu sekulárních

cyklů bez ohledu na regionální nebo historický kontext. Řešení nalézá v teorii strukturální demografie. Přetlak pracovní síly ve vztahu k omezeným pracovním možnostem podle něj způsobuje velký tlak na společenské instituce dané společností. To se projevuje v soustavném tlaku na inflaci cen, ve snižování reálných mezd, v úpadku vesnice, migraci do měst a vede ke zvýšené frekvenci protestů proti stávajícím platovým podmínkám a k rabování potravin. Zároveň rychlý nárůst mladé generace vede k tzv. *elite overproduction*, kdy počet uchazečů o elitní místa značně převyšuje jejich reálný počet. Tento tlak na pozice dále směřuje k tomu, že se rozvíjejí tzv. zájmové skupiny podle teorie, kterou formuloval Mancur Olson v roce 1982 (česky Olson 2008). Sítě, které v důsledku toho vznikají, spojují členy spjaté

